

Criticism of Power in the Form of Humor in Seljuk-era Iran

Fatemeh Kargar Jahromi

Ph.D., Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. f.k.jahromi@gmail.com

Abstract

Criticism as a social and political phenomenon is an inherent and universal phenomenon that has had an active presence in all historical periods, regardless of the ruling government system. This action has challenged human societies in various dimensions, from criticizing micro-mechanisms to protesting macro-structures of political power. In the domain of politics, as in contemporary times, criticizing those in power, including sultans, ministers, and other high-ranking officials, has always been one of the main concerns of critical movements. However, the method and means of expressing these criticisms depend on the intensity of the concentration of power and the degree of political tolerance prevailing in that particular period of time and place. In the historical context of Iran, and specifically in the Seljuk era, which is known for its centralized and often authoritarian administrative system, the explicit and direct expression of criticism brought numerous security and social risks to the critic. Therefore, the cultural and literary elites of that era turned to more indirect and subtle methods, with satire literature emerging as the most effective and efficient tool in this regard. The term satire today, in the context of the classical literature of the Seljuk era, was presented in more precise literary forms such as satire, which had a sharper and more targeted tone, and humor, was more about character destruction or moral satire, as well as irony and sarcasm, and was always expressed with great caution by considering the dangers of the government. The nature of this literary genre required that criticism of the ruling system was often presented in a veiled and indirect manner; Although there are also instances of explicit criticism in the texts of that period, which indicate the courage of some critics at certain points in history. The main function of humor at this time was not simply to create joyful moments, but rather pursued deeper social and political goals. These goals were trying to improve the general condition of society, exposing hidden issues of the power structure, and applying structural criticism to the performance of official officials. These criticisms were conveyed to the reader by using artistic and often subtle techniques, such as comparing rulers to animals or poor

Cite this article: Kargar Jahromi, F. (2025). Criticism of Power in the Form of Humor in Seljuk-era Iran. *History of Islam*, 26(3), p. 181-204. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.64726.2283>

Received: 2025/05/02

Received in revised form: 2025/06/16

Accepted: 2025/07/09

Available online: 2025/10/02

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

symbols, applying intelligent humiliation, and creating exaggerated verbal contradictions. The central issue of the present research focuses on explaining the mechanism of this phenomenon that, in the political and cultural structure of Iran during the Seljuk era, why, how the literary tool of humor was used to criticize men of power, and what were the reactions of the ruling apparatus and society toward this critical expression. Considering the policies governing Seljuk society, this research relying on the analytical approach aims to examine the way society interacted with the ruling apparatus through the humor, the specific modes of expression of these critiques, and the multifaceted functions of this literary genre. This research was conducted with a descriptive-analytical method and aimed to extract and accurately understand the critical culture of Iranian society in relation to the criticism of politicians. The results show that the criticism in the form of humor, despite its inherent dangers and the risk to the critic's life, could fulfill vital functions. These functions included effectively and widely informing the public about the current situation, facilitating the correction of functions in the government apparatus by providing indirect feedback, and also providing a path of individual liberation for the critic (liberation from the constraints of direct expression). Humor during this era acted as a breathing space for the society and allowed bitter truths to be expressed in a veil of irony and humor. This phenomenon indicates the high cultural and literary maturity of the Seljuk society, which was able to use a powerful tool to maintain social balance and apply structural criticism through literary aesthetics within the framework of political restrictions, and this dynamic interaction between criticism and power formed an important part of the social dynamics of that era.

Keywords: Seljuk state, criticism, humor, satire, political power.

نقد السلطة على شكل الفكاهة في إيران السلجوقية

فاطمة كاركر جهرمي¹⁵

الدكتوراه، قسم المعارف، جامعة فردوسي في مشهد، مشهد، إيران. f.k.jahromi@gmail.com

الملخص

يُعدّ النقد، كظاهرة اجتماعية وسياسية، ظاهرة متأصلة وعالمية، وقد كان له حضور فاعل في جميع العصور التاريخية، بغض النظر عن نظام حكم الحاكم. وقد شكّل هذا الفعل تحدياً للمجتمعات البشرية على مستويات مختلفة، بدءاً من انتقاد الآليات الجزئية وصولاً إلى الاحتجاج على البنى الكلية للسلطة السياسية. في الساحة السياسية، كما هو الحال في العصر الحديث، لطالما كان انتقاد أصحاب السلطة، بمن فيهم الملوك والوزراء وغيرهم من كبار المسؤولين، أحد أهم اهتمامات الحركات النقدية. ومع ذلك، فإن أسلوب ووسائل التعبير عن هذا النقد تعتمد على مدى تركيز السلطة ودرجة التسامح السياسي السائدة في ذلك الزمان والمكان. في السياق التاريخي لإيران، وتحديدًا في العصر السلجوقي، المعروف بنظامه الإداري المركزي والاستبدادي في كثير من الأحيان، فإن التعبير عن النقد بشكل علني ومباشر كان يشكل العديد من المخاطر الأمنية والاجتماعية على الناقد. إن مصطلح "السخرية" اليوم، في سياق الأدب الكلاسيكي للعصر السلجوقي، كان يستخدم في أشكال أدبية أكثر دقة مثل السخرية، التي كانت تتميز بنبرة أكثر حدة وهدفية، والفكاهة، التي كانت تدور حول تدمير الشخصية أو السخرية الأخلاقية، بالإضافة إلى المفارقة والتهكم، وكانت دائماً تُعتبر عنها يحذر شديد مع مراعاة مخاطر الحكومة. تطلّبت طبيعة هذا النوع الأدبي تقديم نقدٍ للنظام الحاكم، غالباً بطريقةٍ ملتوية وغير مباشرة؛ مع أن بعض النصوص في تلك الفترة تُظهر نقدًا صريحاً، ما يدلّ على شجاعة بعض النقاد في مراحل معينة من التاريخ. لم تكن الوظيفة الأساسية للسخرية في ذلك الوقت مجرد خلق لحظات من البهجة، بل سعت إلى تحقيق أهداف اجتماعية وسياسية أعمق. شملت هذه الأهداف محاولة تحسين الوضع العام للمجتمع، وكشف المشكلات الخفية في بنية السلطة، وتقديم نقد بنوي لأداء المسؤولين. وقد نُقلت هذه الانتقادات إلى القارئ من خلال أساليب فنية دقيقة في كثير من الأحيان، مثل تشبيه الحكام بالحيوانات أو الرموز الدنيئة، واستخدام الإهانات الذكية، وخلق تباينات لفظية مبالغ فيها. تتمحور القضية الرئيسية لهذا البحث حول شرح آلية هذه الظاهرة: في البنية السياسية والثقافية لإيران خلال العصر السلجوقي، لماذا وكيف وبأي شكل استُخدمت أداة السخرية الأدبية لانتقاد رجال السلطة؟ وما كانت ردود فعل المؤسسة الحاكمة والمجتمع على هذا التعبير النقدي؟ بالنظر إلى السياسات التي تحكم المجتمع السلجوقي، يسعى هذا البحث إلى دراسة، من خلال منهج تحليلي، الطريقة التي تفاعل بها المجتمع مع الجهاز الحاكم من خلال الفكاهة، والطرق المحددة للتعبير عن هذه الانتقادات، والوظائف متعددة الأوجه لهذا النوع الأدبي. أُجري هذا البحث باستخدام المنهج الوصفي - التحليلي بهدف استخلاص وفهم ثقافة النقد في المجتمع الإيراني بدقة، لا سيما فيما يتعلق بانتقاد السياسيين. وتُظهر النتائج أن النقد الساخر، على الرغم من مخاطره الكامنة وتهديده لحياة الناقد، استطاع أن يؤدي

استناداً إلى هذه المقالة: كاركر جهرمي، فاطمة (٢٠٢٥). نقد السلطة على شكل الفكاهة في إيران السلجوقية. تاريخ الإسلام، ٢٦(٣)، ص ١٨١-٢٠٤.
<https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.64726.2283>

<https://pqw.bou.ac.ir/>

الناشر: جامعة باقر العلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

وظائف حيوية. وشملت هذه الوظائف إعلام الجمهور بشكل فعال وعلى نطاق واسع بالوضع الحالي، وتسهيل تصحيح الممارسات في الجهاز الحكومي من خلال تقديم ردود فعل غير مباشرة، وكذلك توفير سبيل للتححرر الشخصي للناقد (التحرر من قيود التعبير المباشر). كانت الفكاهة خلال هذه الحقبة بمثابة متنفس للمجتمع، مما سمح بالتعبير عن الحقائق المرة في ظل ستار من السخرية والفكاهة. تشير هذه الظاهرة إلى النضج الثقافي والأدبي العالي للمجتمع السلجوقي، الذي كان قادراً على استخدام أداة قوية للحفاظ على التوازن الاجتماعي وتطبيق النقد البنوي من خلال الجماليات الأدبية في إطار القيود السياسية، وشكل هذا التفاعل الديناميكي بين النقد والسلطة جزءاً مهماً من الديناميكيات الاجتماعية لتلك الحقبة.

الكلمات المفتاحية: حكومة السلاجقة، النقد، الفكاهة، الهجاء، السلطة السياسية.

انتقاد از قدرت در قالب طنز در ایران عصر سلجوقی

فاطمه کارگر جهرمی

دکتری، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. f.k.jahromi@gmail.com

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی شیوه‌های انتقاد از اصحاب قدرت در دوره سلجوقی از طریق طنز ادبی انجام شده است. در این دوران، اگرچه فضای سیاسی اقتدارگرایانه بر جامعه حاکم بود، اما طنز، هجو، هزل و کنایه به عنوان ابزارهای ظریف انتقاد اجتماعی و سیاسی به کار می‌رفتند. منتقدان غالباً شاعران، دل‌نویسان، ادیبان و گاه علما بودند که در قالب شوخ‌طبعی و خنده، رفتار و سیاست حکمرانان را نقد می‌کردند. هدف اصلی آنان تنها خنداندن نبود، بلکه آگاه ساختن مردم، افشای فساد، و اصلاح امور اجتماعی محسوب می‌شد. طنز در این دوره اغلب غیرمستقیم و با اشارات تمثیلی، تشبیه به حیوانات یا تحقیر نمادین بیان می‌شد، تا خطر مقابله با حکومت کاهش یابد. با این حال، گاه بیان چنین انتقادهایی برای طنزپردازان به قیمت جان یا موقعیت اجتماعی آنان تمام می‌شد. در مجموع نتایج نشان داد که طنز در جامعه سلجوقی ابزاری مؤثر برای نقد قدرت و اصلاح اجتماعی بوده است.

کلیدواژه‌ها: دولت سلجوقیان، انتقاد، طنز، هجو، قدرت سیاسی.

استناد به این مقاله: کارگر جهرمی، فاطمه (۱۴۰۴). انتقاد از قدرت در قالب طنز در ایران عصر سلجوقی. *تاریخ اسلام*, ۲۶(۳), ص ۱۸۱-۲۰۴.
<https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.64726.2283>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۲؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۳/۲۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۸؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰
نوع مقاله: پژوهشی
ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)
نویسندگان دارندة حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

۱. مقدمه

طنز یکی از صنایع ادبی است که برای خندیدن و انتقاد از موضوعات و مسائل اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و حتی سیاسی به کار می‌رود.^۱ این شکل ادبی با فرم‌های متعددش (هجو، هزل و مطایبه و...) در زمان‌های مختلف به شیوه‌های گوناگون بیان می‌شده است. همانطور که امروزه برای انتقاد از مسائل و مشکلات جامعه گاهی از نوع ادبی طنز استفاده می‌شود؛ در ادوار پیشین نیز به کار می‌رفته است. در گذشته، طنز پردازان بیشتر از قشر شاعران بودند. موضوعات طنز نیز غالباً اجتماعی، فرهنگی و سیاسی بود. با توجه به جو سیاسی حاکم بر جامعه عصر سلاجقه (۴۳۱-۵۹۰ق)، بیان مسائل در قالب طنز در سرهای زیادی در پی داشته است؛ تا جایی که شخص طنز پرداز گاهی به کام مرگ کشیده می‌شد. اما برخی از آنان گاهی با شوگردها و شیوه‌های خاص خود نه تنها مسائل را به روش طنز بیان می‌کردند و موجبات خنده را فراهم می‌آوردند که باعث اصلاح برخی امور نیز می‌شدند. مورد خطاب طنز پردازان در مسائل سیاسی، سلاطین، خلفا، درباریان و دیگر طبقات وابسته به دربار بودند که طنز پردازان با توجه به وضعیت سیاسی زمانه تلاش می‌کردند مشکلات جامعه را در لفافه به صورت طنز بیان کنند که هم خنده‌ای بر لب نشانده و هم در بهبودی امور کاری کرده باشند. در خصوص این موضوع تاکنون پژوهش مستقلی در دوره مورد بحث انجام نشده است. فرانتز روزنتال^۲ در کتابی با عنوان «طنز در صدر اسلام»^۳ تنها به بررسی موضوع طنز به طور کلی در دوره‌های اولیه اسلام پرداخته است. همچنین مقالاتی در ارتباط با خنده و مطایبه در دائره‌المعارف اسلام^۴ مانند Humor وجود دارد که تنها به بررسی برخی جنبه‌های ادبی طنز از گذشته تا عصر حاضر می‌پردازد؛ چنانکه در بحث از طنز در دوره سلجوقی تنها به ذکر چند شاعر این دوره اکتفاء می‌کند. دو کتاب «تاریخ طنز»، «شوخی طبیعی در ایران و جهان اسلام»^۵ و «مقدمه‌ای بر طنز و شوخی طبیعی در ایران»^۶ اثر حلبی نیز طنز را در دوران‌های تاریخی از لحاظ ادبی بررسی کرده و تنها نمونه‌هایی از شعر شعرای دوره سلاجقه (۴۳۱-۵۹۰ق) نیز آورده است. نیکویخت در کتاب «هجو در شعر فارسی» به تعریف انواع ادبی نقد و تفاوت‌های آنان پرداخته و شاعران هجوگوی ادوار مختلف را آورده است؛ اما مشخصاً به انتقادهای طنز آمیز سیاسی دوره سلاجقه نپرداخته است؛ همچنین مقالاتی در زمینه طنز به رشته تحریر درآمده که برخی به واژه طنز^۷ و برخی

۱. محمدی، مقدمه‌ای بر شناخت طنز در ایران، ۱۳۹۱، ص ۱۲.

2. Frantz. Rosental

3. Humor in early Islam

4. Incyclopedia of Islam

۵. حلبی، تاریخ طنز و شوخی طبیعی در ایران و جهان اسلام، ۱۳۷۷.

۶. حلبی، مقدمه‌ای بر طنز و شوخی طبیعی در ایران، ۱۳۶۵.

۷. اسماعیل‌زادگان، چیستی طنز و کارکردهای اسلامی آن، ۱۳۸۷، ص ۱۳۵-۱۳۶؛ اصغری، طنز و فکاهی، هنر و

معماری: کلک، ۱۳۸۳، ص ۱۱.

دیگر^۱ طنز را در برهه‌ای از زمان بررسی کرده‌اند. این کتاب‌ها و مقالات هجو، هزل، طنز، خندیدن، مطایبه و شوخ طبعی را بیشتر به لحاظ ادبی بررسی کرده و به برخی افرادی که موجب خنده همگان را فراهم می‌کرده‌اند، اشاره کرده‌اند؛ اما هیچ‌یک طنز را صرفاً به لحاظ سیاسی و در دوره سلجوقیان بررسی نکرده‌اند. پژوهش حاضر درصدد است چگونگی به انتقاد کشیدن امور سیاسی و کنایه زدن به مردان قدرت و بیان مسائل جامعه در قالب طنز در دوره سلجوقیان را بررسی کند. همچنین به این موضوع پرداخته شود که کدام گروه‌های سیاسی بیشتر در تیررس طنزپردازان قرار داشتند و واکنش قدرتمندان به این فرم بیانی طرح مشکلات جامعه چه بوده است. این پژوهش به روش تحلیلی و با هدف شناخت فرهنگ جامعه عصر سلاجقه انجام شده است.

۲. طنز و اقسام آن

در ادبیات فارسی برخی واژه‌ها مانند هجو و هزل و طنز به جای یکدیگر به کار رفته‌اند و مرز مشخصی ندارند و گاهی هزل و هجو زیر مجموعه طنز به کار رفته و با عنوان نوع مستقل ادبی مطرح نشده است. به همین دلیل جدا ساختن آنها در ادبیات فارسی کار مشکلی است. با این حال ادیبان برای هر یک تعریفی ارائه داده‌اند. گفته شده هجو در اصطلاح ادبی نوعی شعر غنایی بر پایه نقد گزنده است که گاهی به دشنام یا ریشخند مسخره‌آمیز می‌انجامد.^۲ هزل سخنی دریده، صریح و بی‌رگ است که تنها قصد خندانند دارد و تنها به ناهنجاری‌های موجود می‌خندد.^۳ اصطلاح طنز، در کاربرد امروزی فارسی، به طور عمده مشتمل بر تعداد فراوانی از لغات عاریه‌ای عربی است. حلبی بیش از دو‌یست مورد از این لغات را نام برده است.^۴ در میان انواع ادبی، طنز متعهدترین آنها و بالاترین درجه نقد ادبی است. هرچند طنز مانند دیگر انواع خنده‌دار است؛ اما این خنده غافلانه نیست، دردآور و بیدارکننده است.^۵ اما در گذشته ظاهراً واژه‌هایی چون هجو، هزل، مُزاح و فکاهه کاربرد بیشتری داشته است. در بیان تفاوت میان این انواع ادبی گفته شده که هجو واژه‌ای عربی است که بر شمردن عیب‌های دیگران، نکوهش کردن، ناسزاگویی و سخن بیهوده دلالت دارد.^۶ هجوگو منظور خود را صریح و مستقیم بیان می‌کند؛ گاهی اصول اخلاقی را زیر پا نهاده و هتاک می‌کند؛ گاهی نیز عیب‌ها را بیان کرده و دشنام می‌دهد. اما روش بیان طنز غیرمستقیم

۱. کریمی، نگاهی به علل گسترش طنز در قرن ۴ هجری، ۱۳۸۵.

۲. نیکویخت، هجو در شعر فارسی، ۱۳۸۰، ص ۲۷.

۳. همان، ص ۸۰.

۴. حلبی، مقدمه‌ای بر طنز و شوخ طبعی در ایران، ۱۳۶۵، ص ۱۸۱.

۵. نیکویخت، هجو در شعر فارسی، ۱۳۸۰، ص ۹۳.

۶. حلبی، مقدمه‌ای بر طنز و شوخ طبعی در ایران، ۱۳۶۵، ص ۳۵-۳۶.

است و طنزپرداز در بیان خود از عبارات شایسته استفاده می‌کند و ناسزا نمی‌گوید.^۱ فکاهه خنده‌ای است سطحی که عمری کوتاه دارد، از این رو چندان عمق مطلب را بیان نمی‌کند و مخاطب را به فکر کردن در مورد آن موضوع وادار می‌دارد؛ اما طنز اندیشه‌ها را تحریک می‌کند و وضعیت دردناک اجتماعی را نمایان می‌سازد.^۲ هزل دارای معانی مختلفی مانند شوخی کردن با دیگران، سخن دروغ و کذب، کلام شرم‌آور و مخالفت با پند و حکمت است. همچنین گفته شده که هرگاه شوخ طبعی پا را از حریم خود فراتر گذاشته و به هرزگی بیانجامد، هزل است.^۳

۳. اغراض و شیوه‌های انتقاد طنزآمیز

اغراض و اهداف طنزگویان می‌تواند شخصی، اجتماعی، دینی و گاهی سیاسی باشد. در اغراض سیاسی که مورد بحث این پژوهش است، اعمال و رفتار خلفا، سلاطین، وزرا و درباریان مدنظر است. ظلم، فساد، ناامنی، آشفتگی شهرها، غارت اموال مردم، رشوه‌خواری و صدها عامل دیگر که موجب رنجش و اعتراض مردم بوده است، ادیبان شاعر و نویسندگان و گاه دلقکان دربار و گاهی اهل تصوف را بر آن می‌داشت تا با قلم طنز و سلاح زبان پرده از ظلم و ستم‌های عاملان سیاسی بردارند که این افشاگری‌ها گاهی موجب از دست دادن جان افراد یا تبعید و یا شکنجه آنها می‌شده است.^۴ شیوه‌های انتقاد طنزآمیز به اشکال مختلف صورت می‌گرفته است، مانند تحقیر، تشبیه به حیوانات، قالب مناظره، شیوه شهرآشوبی،^۵ تحامق^۶ و نفرین.^۷ شیوه‌های گوناگون طنز انتقادی مورد استفاده ادیبان در این پژوهش آورده شده است. انتقاد طنزآمیز تأثیر خود را برجای می‌گذاشت. اینگونه انتقادات موجب تلنگر به خلفا و سلاطین، رسوا شدن برخی درباریان، عزل برخی وزرا، آگاه کردن مردم و جامعه می‌شده است. افراد و عاملان حکومتی تلاش می‌کردند تا مطالبات منتقدان را برآورده کنند، تا از خشم و غضب و زبان تیز آنها در امان باشند.

۱. اسماعیل زادگان، چیستی طنز و کارکردهای اسلامی آن، ۱۳۸۷، ص ۱۳۵-۱۳۶.

۲. اصغری، طنز و فکاهی، ۱۳۸۳، ص ۱۱.

۳. اسماعیل زادگان، چیستی طنز و کارکردهای اسلامی آن، ۱۳۸۷، ص ۱۳۵-۱۳۶؛ اسدی، نگاه تطبیقی به طنز و طنزپردازی در ادبیات ایران و عرب، ۱۳۸۷، ص ۳۶.

۴. بنداری، زبده النصرة و نخبه العنصره، ۲۵۳۶، ص ۸۲.

۵. شهرآشوب، گونه‌ای شعری است که یک شهر یا مردمان آن را به طنز می‌گیرد، گاه نیز به شعرهای طنزی که شغل یا حرفه کسی را هدف قرار می‌دهد (شمیسا، انواع ادبی، ۱۳۸۳، ص ۲۴۲).

۶. تحامق یا کودن‌نمایی، رفتاری اختیاری است که شاعر برای بیان مشکلات و نگرانی‌ها با روش طنز به آن پناه می‌برد. در این شیوه او برای خندانیدن دیگران، خود را به مسخرگی می‌زند و اینگونه ثروت، شهرت و جایگاه نیز به دست می‌آورد (أشقر، التحامق فی الشعر المملوکی، ۱۴۲۲ق، ص ۵۵).

۷. برای اطلاعات بیشتر ر. ک: کارگر جهرمی، طنز سیاسی در ایران دوره سلجوقیان، ۱۳۹۴.

۴. طنزپردازان

الف) دلقکان

دلقکان گاهی با مزاح و مطایبه، به حکومت و یا افراد وابسته به آن کنایه می‌زدند. سلاطین نیز از آنجا که دلقکان خویش را دوست داشتند، گاهی اوقات به گستاخی آنان وقعی نمی‌نهادند. راوندی (قرن ۶ق) نقل می‌کند که سلطان محمد بن ملک‌شاه سلجوقی (حک: ۴۹۸-۵۱۱ق) فردی بداخلاق و در انجام امور بسیار جدی بود؛ اما برادرش برکیاروق (۴۹۸ق)، خوش‌رو و شوخ طبع بود. روزی سلطان محمد از دلقک خویش، مروارید آگه، پرسید: «مرا بیشتر دوست داری یا برکیاروق را؟»؛ مروارید گفت: «ای خداوند، والله که شما را بیشتر دوست دارم؛ اما برادرت چیزی دارد که شما نداری، او خوش‌اخلاق‌تر است؛ اما پیشانی شما سهمناک است». سلطان محمد گفت: «ای مروارید! از ترس پیشانی من است که هزار فرسنگ در هزار فرسنگ درویشان راحت می‌خوانند؛ اگر من با همه کس شوخی و مزاح می‌کردم، ازار از پای مردمان بیرون می‌آوردند».^۱ سلطان محمد در مقابل بی‌پروایی مروارید آگه جواب می‌دهد که به هنگام سیاست، شوخی و مزاح کار پسندیده‌ای نیست.

ب) شاعران

دیگر گروه طنزپردازان یعنی شاعران، در ارتباط با حکومت و بیان انتقادات خویش، شیوه‌های گوناگونی در پیش گرفته بودند. شاعرانی مانند انوری (م ۵۷۵ق)، سوزنی (م ۵۶۹ق) و دیگران به شیوه‌های تحقیر، تشبیه افراد به حیوانات، ستایش اغراق‌آمیز، شکایت به خداوند و... در اشعار خویش، به بیان غیرمستقیم انتقادات می‌پرداختند. سنایی (م ۵۴۵ق) در انتقاد از رذایل اخلاقی سلاطین می‌گوید تو چگونه پادشاهی هستی که فقط لاف پادشاهی می‌زنی؟!

«تو همی لافی که هی من پادشاه کشورم/ پادشاه خود نه ای، چون پادشاه کشوری؟!»

در سری کانجا خرد باید، همه کبر است و ظلم/ با چنین سر، مرد افساری، نه مرد افسری»^۲
ناصر خسرو (م ۴۸۱ق) هر جا ضعفی ببیند، آن را به طنز بیان می‌کند و واهمه‌ای از انتقاد مستقیم ندارد. او شاعری دربار را در شأن خویش نمی‌داند و می‌گوید حتی اگر مرا به دربار دعوت کنند، سلطان را مرد نمی‌دانم. او همان شیطان است.

«گر تو بخوانی مرا، امیر ندانمت/ ورت بخوانم مدیح، مرد مدانم»^۳

گرگی تو نه میر، مر خراسان را/ سلطان نبود چنین، تو شیطانی»^۴

۱. مَن حَسُنَتْ سِیَاسَتُهُ، دَامَتْ رِیَاسَتُهُ؛ راوندی، *راحه الصدور وآیه السرور فی تاریخ آل سلجوق*، ۱۳۶۴، ص ۷۹.

۲. سنایی، *دیوان*، ۱۳۳۶، ص ۳۳۸.

۳. ناصر خسرو، *دیوان*، ۱۳۶۵ش، قصیده ۹۷، ص ۲۱۰.

۴. همان، قصیده ۲۷، ص ۶۰.

در جای دیگر حکومت را به خاطر مالیات‌های سنگین نقد می‌کند؛ سلطان را گدا می‌خواند و به پرنده شکاری تشبیه می‌کند که از دیگران می‌دزدد.

«ای غره شده به پادشاهی / بهتر بنگر که خود کجایی

زیرا که زخلق چیز خواستن / شاهی نبود، بود گدایی

یا باز، شه است یا تو بازی / زیرا که چو باز، می‌ربایی»^۱

ناصر خسرو (م ۴۸۱ق) گاه از خلفای عباسی نیز انتقاد می‌کند. او خلیفه مسترشد بالله عباسی (حک: ۵۱۲-۵۲۷ق) را به دلیل ترس از سلجوقیان، با تشبیه به حیوانات^۲ به طنز کشیده و خطاب به خلیفه می‌گوید، تو مانند آهو ترسو هستی و از بس بددل هستی، از پس سلجوقیان بر نمی‌آیی.

«از پس شیران نیاری رفتن از بس بددلی / از پس شیران برو، بگذار خوی آهویی!»^۳

ابن هبّاریه^۴ (م ۵۰۴ق)، شاعر هجو سرای عرب که در بغداد زندگی می‌کرد، خلیفه مقتدی بالله (حک: ۴۶۸-۴۸۷ق) را مسکین در مانده‌ای خواند که عقل و تدبیر ندارد.

«المقتدی المسکین، لیس له / عقل و لا رأی و لا جعس»^۵

ابن هبّاریه (م ۵۰۴ق) در هجو یکی از حاکمان ری نیز او را بدذات دانسته و به بزکوهی تشبیه می‌کند که در مقابل مشکلاتی که به وجود می‌آید، تظاهر به آرامش کرده و وانمود می‌کند که اتفاقی نیفتاده است و درصدد رفع آن مشکل بر نمی‌آید.

«خلیفه الری الخبیث له / بالتیس فرط القرب و الأئس»^۶

انوری (م ۵۷۵ق) حرص و طمع اُمرا را نوعی گدایی می‌داند که حتی دکمه کلاهشان نیز از خون دل مردم است و از خود چیزی ندارند. او با بیان این حکایت از زبان دیوانگان، سلاطین را گدایان بی‌حیاء می‌خواند.

«آن شنیدستی که روزی ابلهی / گفت کاین والی شهر ما گدایی بی‌حیاست

گفت چون باشد؟ آن کز کلاهش تکمه‌ای / صد چو ما را روزها بل سال‌ها برگ و نواست»^۷

۱. همان، قصیده ۱۲۲، ص ۲۶۰.

۲. نظامی عروضی سمرقندی، مجمع النوادر (چهارمقاله)، ۱۳۸۵، ص ۱۳۲.

۳. ناصر خسرو، دیوان، ۱۳۶۵، قصیده ۱۶۶، ص ۳۴۶.

۴. ابن خلکان، وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان، بی تا، ج ۴، ص ۴۵۳.

۵. شعر ابن هبّاریه، ص ۴۶، به نقل از: عمادالدین کاتب اصفهانی، خریدۀ القصر و جریده العصر، ۱۳۷۵ق، ج ۱، ص ۸۳.

«خلیفه مقتدی مسکین در مانده‌ای است که عقل و تدبیر ندارد».

۶. عمادالدین کاتب اصفهانی، خریدۀ القصر و جریده العصر، ۱۳۷۵ق، ج ۱، ص ۸۲. «خلیفه بدطینت ری مانند بزکوهی

است که تظاهر به آرامش می‌کند».

۷. انوری، دیوان، ۱۳۳۷، ص ۳۳۹.

ابوالفرج رونی (م ۴۹۲ق) امیران را هرچند که نصیحت پذیر نیستند، پند می‌دهد که بهتر است با دشمنان پلنگ مانند خود درافتند.

«مسلمان وار پندت داد خواهم/ تو خود پند مسلمانی کی پذیری

فراوانت پلنگانند خصمان/ مگر با موش خصمی درنگیری»^۱

سنایی نیز امیران را کسانی می‌داند که دل به سپاه و لشکر خوش کرده‌اند و به ظلم و ستم می‌پردازند و لشکریان نیز به خاطر گرفتن حقوق مانند دم سگ، خم می‌شوند.

«أمراراً ز پی ظلم و فساد/ دل به زر و زور و خیل و حشم است

سگ پرستان را چون دم سگ/ بهر نان پشت دل و دین به خم است»^۲

انوری بی‌عدالتی و بی‌رحمی سلاطین را به طنز می‌سراید، او با به‌کارگیری شیوه تشبیه به حیوانات، بیان می‌کند که حاکمان قدرت تشخیص ندارند و بی‌رحمانه، بی‌گناه را به جای مجرم مجازات می‌کنند.

«می‌ندانند و فرق می‌نکنند/ خر و روباهشان بود یکسان

زان همی ترسم ای برادر من/ که چو خر نهندمان پالان»^۳

نظامی (م ۵۸۷ق) در «مخزن الاسرار» حکایت پیرزنی را مطرح می‌کند که از دست کارگزاران سلطان سنجر (حک: ۵۱۱-۵۵۲) شاکی است. وی با شیوه طنز، سنجر را به دزدی غارتگر تشبیه می‌کند که جز خوشگذرانی و ستم بر مردم، کاری ندارد.^۴

ج) علما و دانشمندان

علما و دانشمندان نیز گاه برای نصیحت بزرگان از در طنز وارد می‌شدند. برخی علما مردم را از نزدیک شدن به سلاطین برحذر می‌دارند که خطر آن همانند این است که در عمق دریا با بند، غوطه خوری و در مستی لب مار دم بریده را مکیده باشی و از آن ترسناک‌تر خدمت کردن و در حضور سلطان بودن است.^۵ با این حال، سلاطین احترام به علما را بر خود واجب می‌دانستند و درباره آنان سریع اقدام نمی‌کردند. از این رو، علما به خاطر احترام نزد حکومت و مردم، این قدرت را داشتند که گاهی با سخنان کنایه‌آمیز، از زورگویی سلاطین ممانعت به عمل آورند.^۶

۱. رونی، دیوان، ۱۳۴۷، ص ۱۵۹.

۲. سنایی غزنوی، دیوان، ۱۳۳۶، ص ۵۱.

۳. انوری، دیوان، بخش مقطعات، ۱۳۳۷، ص ۴۴۰.

۴. نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، ۱۳۴۳، ص ۹۱-۹۲.

۵. منشی، کلیله و دمنه، ۳۴۵۳، باب شیر و گاو، ص ۱۰۳. «سلطان مانند دریای بزرگی است که در صورت نزدیک شدن به آن باید از عواقب آن برحذر باشی».

۶. غزالی، نصیحه الملوک، ۱۳۶۷، ص ۱۷-۱۸.

۵. قدرتمندان در معرض طنز

الف) سلاطین و دولتمردان

در منابع ادبی نیز نمونه طنزهایی در شرایط گوناگون آورده شده است. در برخی از این منابع از شوخی و مزاح مردم و سلطان سخن رفته، آمده است که سلطان سنجر هنگام زمستان لگنی پر از لعل سرخ را میان خانه می گذاشت؛ اغلب کسانی که وارد می شدند، گمان می کردند که آن آتش است. روزی حسن غزنوی شاعر (م ۵۶۵ق) به خانه سلطان وارد شد و گمان کرد که لگن پر از آتش میان خانه است، نزدیک آن رفته تا خود را گرم کند، سلطان از اشتباه او به خنده می افتد و حسن غزنوی خجالت می کشد.^۱ سلاطین گاه برای تفریح و سرگرمی و گذراندن اوقات خویش به مسخره کردن اطرافیان و خندیدن به آنان مشغول می شدند. در چنین مواقعی نیز اطرافیان جرأت پاسخگویی یا دفاع از خود را نداشتند. گاه نکوهش و یا مزاح اطرافیان موجب کشته شدن دیگران می شد. یا در نمونه‌ای دیگر عمیدالملک کندی (م ۴۵۶ق) هنگام قدرت گرفتن آلب ارسلان، خواجه نظام‌الملک (م ۴۸۵ق) را کم عقل خطاب کرده و می گوید: «وقتی که خداوند بخواهد چیزی را از گروهی بگیرد، عقل را از آنان می گیرد».^۲ هنگامی که ترکان خاتون از نظام‌الملک نزد سلطان ملکشا (حک: ۴۶۵-۴۸۵) شکایت می کند، ملکشا به نظام‌الملک پیغام می فرستد که مگر تو با من در مملکت شریکی که به دلخواه خود ولایت به فرزندان می دهی، اگر این روش را کنار نگذاری، دستار از سرت برگیرم. نظام‌الملک جوابی کنایه آمیز داد که دستار من و تاج تو به هم وابسته‌اند؛ اما نمی دانست که طعن و کنایه او دستاویز بدخواهانش می شود. ملشکاه پس از شنیدن این سخن، او را عزل کرده و وزارت به تاج‌الملک (م ۴۸۶ق) داد.^۳ طغرل سوم سلجوقی (حک: ۵۷۱-۵۹۰) در سال ۵۹۰ق از خوارزمشاهیان (۴۹۱-۶۱۶ق) شکست خورد. سر او را برای علاء‌الدین تکش خوارزمشاه (حک: ۵۶۸-۵۹۶ق) فرستادند. تکش پس از دیدن سر طغرل سوم به کمال‌الدین اسماعیل (م ۶۳۵ق) شاعر دربار طغرل، به طنز گفت: «پادشاه شما همین بود که تاب حمله ما را نداشت!». کمال‌الدین هر دوی آنان را از نژاد بیگانه‌ای می داند که بر کشور مسلط شده‌اند؛ در حالی که هیچ‌یک لایق چنین منصبی نیستند و حکومت بر سرزمین ایران را شایسته مردانی از دیار خودش می داند. او در جواب چنین می سراید:

«از بیژن فروزن بود هومان به زور/ هنر عیب گردد چو برگشت هورا!»^۴

بنابر نمونه‌هایی که ذکر شد، طنزهای در ارتباط با سلاطین و خلفا اغلب به شیوه غیر مستقیم بوده

۱. بهروزی، لطائف و ظرائف ادبی، ۱۳۴۲، ج ۱، ص ۱۴.

۲. اصفهانی، دستورالوزاره، ۱۳۶۴، ص ۷۲-۷۳.

۳. مستوفی، تاریخ‌گزیده، ۱۳۶۴، ص ۴۳۸. بنداری، زبده‌النصره و نخبه‌العصره، ۲۵۳۶، ص ۷۲-۷۳.

۴. بهروزی، لطائف و ظرائف ادبی، ۱۳۴۲، ج ۱، ص ۲۵.

است؛ مگر اینکه طنز پرداز در جایگاهی بوده که قدرت انتقاد مستقیم را دارا بوده است. اغلب طنزهایی که در ارتباط با موضوع سلاطین، خلفا و اُمرا در منابع ادبی و یا تاریخی وجود دارد، بیشتر بر پایه انتقاد است و کمتر کسی شهادت داشته که بتواند سلطان را بی پرده طنز گوید. گاه خود سلاطین منتظر فرصتی برای خنده و تحقیر دیگران حتی دیگر سلاطین بودند؛ در چنین مواقعی نیز افراد قدرت دفاع از خود را نداشتند.

ب) وزیران

در عصر میانه، موقعیت وزیر به گونه‌ای بود که رقابت و حسادت اطرفیان را در پی داشت. وزیران این دوره، هر یک مذهبی داشتند که تنها به آن مذهب اهمیت می‌دادند. همچنین اهمیت بسیار به علوم دینی در این دوره اختلافات مذهبی را در پی داشت؛ در نتیجه افراد هر فرقه‌ای تلاش می‌کردند تا با دستیابی به مشاغل درباری، به گونه‌ای مذهب خویش را نیز تبلیغ کنند. منصب وزارت از جمله مناصبی بود که در این دوره رقابت میان اهل تسنن و شیعیان و حتی چهار فرقه اهل سنت بر سر آن بسیار شدید بود؛ تا آنجا که برخی مانند ابونصر کندی جان خویش را بر سر آن از دست می‌دادند. گاهی نیز برخی افراد مانند ابن دارست (م ۴۶۷ق) و یا ابن جُهِیر (م ۴۸۳ق) با پرداخت رشوه به سلطان یا خلیفه این مقام را به دست می‌آوردند.^۱ از دیگر راه‌های رسیدن به این منصب پرتفدار، این بود که شاعران پرتفدار وزیری خاص با دریافت مال و صله فراوان از وزیر به هجو وزیر رقیب و طرفدارانش می‌پرداخت. برای نمونه ابوطاهر خاتونی (م ۵۳۲ق)، شاعر طرفدار نظام‌الملک، مجدالملک قُمی (م ۴۹۲ق) را که طرفدار تاج‌الملک (م ۴۸۶ق) بوده است، در دو بیت هجو می‌گوید:^۲

«می‌بنازم به بُوخلِ مجدِّ الملک / چون به گاوس،^۳ گرسنه قُمی

گر همه قُمیان چنین باشند / قُم رفیقا، و بر همه قم ری»

در این دو بیت ابوطاهر، حساست مجدالملک و نیز شهر او (قُم) را به طنز می‌کشد. به نظر می‌رسد منظور ابوطاهر این باشد که چنین فردی با این ویژگی‌ها اگر از وزیری طرفداری کند، پس آن وزیر نیز دارای همین ویژگی‌هاست، پس، لیاقت وزرات را ندارد. ابن هباریه (م ۵۰۴ق) زمانی که از بغداد به اصفهان می‌آید، نظام‌الملک او را تحت حمایت خویش قرار می‌دهد؛ اما وی با ناسپاسی و به تحریک بدخواهان، در شعری او را به طنز می‌کشد.

«نظام چشم آنها و سرور آنهاست / ولی به جان تو خشک و بی‌روح و پست است»^۴

۱. بنداری، زبده النُصره و نخبه العُصره، ۲۵۳۶، ص ۲۷-۲۹.

۲. کاسب، چشم‌انداز تاریخی هجو، ۱۳۶۶، ص ۶۰-۶۱.

۳. گیاه و دانه‌ای که امروزه ذرت می‌نامند؛ دهخدا، لغت‌نامه، ۱۳۳۵، ذیل «گاوس».

۴. شعر ابن هباریه به نقل از: کاتب اصفهانی، خریدیه القصر، ۱۳۷۵ق، ج ۱، ص ۴۶ (الشیخ عینُهم و سیدهم / خَرِفُ- لعمرک- باردُ جِبِس).

«جای شگفتی نیست که کمک‌های مالی نظام‌الملک اندازه دارد/

در حالی که بخشندگی مخصوص تاج‌الملک است/

دنیا مانند چرخ می‌چرخد است که گاوان به دور آن می‌چرخند»^۱.

نظام‌الملک وقتی آن را شنید، گفت: «او منظورش منم که از طوسم و مردم طوس را گاو خطاب کرده است»؛ پس، او را دعا کرد، خلعت و پانصد دینار نیز به او داد. ابن هباریه به تاج‌الملک با خنده و تحقیر می‌گوید: «به تو نگفتم که او را به گونه‌ای هجو می‌گوییم که انعامش به این حدی رسد که می‌بینی»^۲. عباسی (قرن ۶ق)، شاعر دربار سلاجقه کرمان نیز از شاعرانی است که نظام‌الملک را هجو می‌گوید. او در مدح بخشندگی وزیر صاحب ناصرالدین اتابک، وزیر ملک تورانشاه سلجوقی و مذمت نظام‌الملک که هم عصر صاحب ناصرالدین بود، می‌گوید که نظام‌الملک از کیسه پولش یک درهم عطاء می‌کند؛ در حالی که ناصرالدین کیسه‌ای از درهم عطاء می‌کند:

«الشیخ یُعْطِ دِرْهَمًا مِّنْ بَدْرِهِ / وَالصَّدرُ یُعْطِی بَدْرَهُ مِّنْ دِرْهَمٍ»^۳

باخرزی شاعر (م ۴۶۷ق) نیز وزیر، عمیدالملک کندی را تحقیر کرده و می‌گوید که او نشانه‌هایی از نامبارکی در چهره خویش دارد.

«إِقبل من کندر مسخره/ للشموم فی وجهه علامات»^۴

راوندی قاسانی (قرن ۶) از شاعران دوره سلجوقی، در تحقیر وزیر شمس‌الدین ابوالنجیب درگزینی (قرن ۵ق) که خواهرزاده وزیر قوام‌الدین بود و در سال ۵۴۷ق به وزارت سلطان مسعود بن محمدبن ملک‌شاه (حک: ۵۲۹-۵۴۷) رسید، گفت: «همان‌گونه که همه افتخار استر آن است که اسب دایی‌اش است، همه تفاخر شمس‌الدین نیز به آن است که قوام‌الدین وزیر، دایی‌اش است»^۵. شاعران و مورخان نارضایتی از اوضاع جامعه را که ناشی از اقدامات وزیر وقت بود، در نوشته‌های طنز خویش منعکس کرده‌اند. مُجیر بیلقانی (م ۵۸۶) وزیری که به زور، مال مردم را بگیرد و خرج مصارف بیهوده کند، شایسته وزیری نمی‌داند و بیان می‌کند که چنین فردی حتی اگر خود را سلطان نیز بخواند، شایستگی هیچ مقامی را ندارد.

۱. همان، ص ۴۵. (لا غرورَ اِن ملک ابن اسحق و ساعده القدر / وصفَتْ له الدنيا و خُصَّ ابوالغنائم بالکدر / فالدهرُ کالدولاب لیس یدورُ آلا بالبقر).

۲. همان، ص ۷۸.

۳. ابوحامد کرمانی، *بداایع‌الازمان فی وقایع کرمان*، ۱۳۲۶، ص ۱۸. «شیخ شما از کیسه پولش یک درهم می‌دهد، اما صدرالدین یک کیسه پول می‌دهد».

۴. زاکانی، *اخلاق‌الاشراف*، ۱۳۷۴، ص ۲۳۴.

۵. راوندی قاسانی، *دیوان*، ۱۳۳۴، ص ۲۲۰.

«مال مظلوم‌مکان به قهر و ستم/ بر سر اسب و استر افشانی

بار نامه کنی که میرم/ چه کنم خود تو گیر سلطانی»^۲

بُرداری نیز نصیرالملک، وزیر سلطان محمد بن ملک‌شاه (حک: ۴۹۸-۵۱۱ق) را کمتر از سگ و بوم می‌داند و با شیوه تشبیه به حیوانات او را هجو می‌کند و می‌گوید: «سلطان محمد، نصیرالملک را پس از پدرش مؤیدالملک به وزرات فرزندش انتخاب کرد؛ اما او مردی بود که سگ با همه پستی از او متفتر بود و بوم با همه شومی از او ننگ داشت و معایب و بدی‌هایش بیش از اندازه بود».^۳ وزیر، انوشیروان بن خالد (م ۵۳۳ق) نیز به خاطر تواضع بیش از حدش مورد طعن اطرافیان قرار گرفت. روزی او در حمام بود. شخصی وارد شد و انوشیروان جلوی او بلند شد. اطرافیان گفتند: «ای خداوند، او حجامت‌کننده است». انوشیروان بن خالد گفت: «من پنداشتم پوستین‌دوز ده‌خدا است، شبیه اوست».^۴ ابن‌هباریه در تواضع بیش از حد انوشیروان، او را با لقب دائم‌القیام هجو می‌کند.^۵ سدیدالدین انباری (قرن ۶ق)، کاتب خلیفه مسترشد بالله (حک: ۵۱۲-۵۲۷)، هجوه‌ای در مورد جلال‌الدوله وزیر در آستین خویش گذاشته بود؛ ناگهان هجوئی از آستینش می‌افتد. جلال‌الدوله نیز آن را برداشت و خواند:

«أنت الذی کونه فساد/ فی عالم الکون و الفساد»

(تو همان ریاکاری هستی که در همه جا به تباهی مشغولی)

جلال‌الدوله نامه را جلوی سدیدالدین می‌اندازد و با تمسخر می‌گوید: «من این شعر را می‌شناسم.

بیت دیگرش این است:

«و لقبوه السدید جهلاً/ و هو برئ من السداد»

سدید از روی جهل و نادانی خواست تا او (جلال‌الدین) را زشت کند؛ در حالی که خودش ثبات و استحکامی ندارد. انباری از کار خویش خجالت‌زده می‌شود.^۶ او با به کار بردن دو واژه «سدید» و «سداد»، سدیدالدین را تحقیر کرده و او را مردی می‌خواند که در کارهای خویش ثابت‌قدم نیست. ابن‌عطار (قرن ۶ق)، وزیر ناصر بالله عباسی (حک: ۵۷۵-۶۲۲ق) از جمله وزرایی بود که مردم از او بسیار نفرت داشتند. حمایت زیاد او از ترکان و بی‌توجهی به امور جامعه موجب نارضایتی مردم را فراهم کرد. گفته شده یکی از ترکان حمامی ساخته بود و مجرای حمام به گونه‌ای بود که از کنار خانه همسایه

۱. امیر هستم.

۲. بیلقانی، دیوان، ۱۳۵۸، قطعه ۸۱.

۳. بنداری، زبده‌النصره و نخبه‌النصره، ۲۵۳۶، ص ۱۰۱.

۴. قمی، تاریخ‌الوزراء، ۱۳۶۳، ص ۵۲.

۵. «فما به حاجه الیه فإنه دائم‌القیام»، نخجوانی، تجارب‌السلف، ۱۳۵۷، ص ۳۰۲.

۶. نخجوانی، تجارب‌السلف، ۱۳۵۷، ص ۲۹۷.

می‌گذشت. خانه همسایه بر اثر آن نم کشیده بود. او به وزیر شکایت برد. ابن عطار در جواب گفت: «ساکت باش، وگرنه دستور می‌دهم سرت را در آن مجرا قرار دهند». پس از فوت ابن عطار مردم به تابوت او سنگ می‌زدند تا جایی که کسانی که جنازه را حمل می‌کردند، تابوت را رها کردند. سپس جنازه او را بیرون آورده، دو پایش را با طنابی بستند، چوبی را آلوده به نجاست کرده و در انگشتان او به نشانه قلم گذاشتند و در حالی که او را بر زمین می‌کشیدند، تکرار می‌کردند: «این نامه را امضاء کن». در همان هنگام به مجرای حمام رسیدند، و سر او در مجرا افتاد. مردم از این صحنه تعجب کردند و به یاد سخن او افتادند که به آن همسایه گفته بود.^۱ نخجوانی با بیان این خبر، بدکرداری و ظلم و ستم بزرگان به مردم را نافرجام دانسته و اینکه به دست آوردن پُست و مقام دنیوی ارزش از دست دادن مقام اُخروی را ندارد. نخجوانی آورده است: میان ابوالحارث بساسیری (م ۴۵۱ق) و رئیس الروسا، وزیر قائم عباسی (حک: ۴۲۲-۴۶۷) کدورت ایجاد شد. بساسیری به دربار فاطمیان رفت و در سال ۴۴۷ق به بغداد حمله کرد. سپاه خلیفه شکست خورد و رئیس الروسا دستگیر شد. او را نزد بساسیری آوردند. بساسیری، با سخنانی طنزآلود او را تحقیر می‌کند و می‌گوید: «آفرین بر ویران‌کننده دولت، خراب‌کننده سرزمین‌ها و هلاک‌کننده بندگان!». رئیس الروسا گفت: «به من رحم کن». سپس دستور داد او را بر شتری بنشانند و پوست گاوی به او بپوشانند و در شهر بگردانند.^۲ سخنان و رفتار طنزگونه بساسیری، موجب تحقیر رئیس الروسا می‌شود. بساسیری با سوار کردن رئیس الروسا بر شتر و گرداندن او در شهر، وی را نزد مردم نیز خوار و خفیف می‌کند و مایه تمسخر او می‌شود. در منابع تاریخی و ادبی از رفتارها و سخنان وزیرانی سخن رفته که مایه خنده و گاه تمسخر مردم شده‌اند. به عنوان نمونه، محمد بن سلیمان، وزیر سلطان سنجر، هنگامی که به وزرات رسید، به تقلید از خواجه نظام‌الملک جمله «الحمد لله علی نعمه» را بر مهر خود نوشت. روزی در دیوان به زبان آورد که مگر نه اینکه احمد و محمد در عربی به یک معنی است و هر دو نام پیغمبر است؟ پس من توقيع خود را تغییر داده و «محمد الله علی نعمه» می‌نویسم. حضار مجلس از روی تمسخر تایید کردند. معین‌الدین أصم که از بزرگان و منشی دیوان بود، با خنده او را مسخره کرد.^۴

وزیران در ارتباط با مردم نیز گاه شوخی و مزاح می‌کردند، هنگامی که خواجه نظام‌الملک عمارتی در نظامیه می‌ساخت، بنای آن فردی اهل کاشان به نام کاشی بود. روزی بنا از خواجه پرسید: می‌رز را با چه فرش کنیم؟ خواجه از روی ظرافت به طنز گفت: «کاشی فرش کن!». بنای حاضر جواب نیز به شوخی

۱. همان، ص ۳۲۶-۳۲۷.

۲. مرجبا به مُدَمَّرُ الدَّوْلَةِ، مُخَرَّبُ الْبِلَادِ، مُبِيدُ الْعِبَادِ!

۳. همان، ص ۲۵۳-۲۵۵.

۴. اصفهانی، دستورالوزاره، ۱۳۶۴، ص ۱۹۲-۱۹۳؛ خواندمیر، تاریخ حبیب‌السیر، ۱۳۵۳، ج ۲، ص ۵۱۴.

گفت: «چرا کاشی قربان! نظامی باید فرش کرد».^۱ شاعری از وزیر شدن ابوالقاسم بن مسلمه تعجب کرد و گفت: «منزه است خدایی که به تو ملک بخشید و نشستن بر تخت را به تو یاد داد».^۲ ابوالقاسم متوجه شد که این شاعر ادامه شعر را نمی‌داند، پس، خندید و چیزی نگفت. پس از قتل وی، عمیدالملک کندری در مجلسی با خنده به آن شاعر گفت: چگونه آن شعر را برای رئیس الروسا خواندی؛ مگر بیت بعدی آن را نمی‌دانستی؟! شاعر گفت: نه! عمیدالملک بیت دوم آن را خواند:^۳ «می‌خواهی به تو یادآوری کنم که تو همانی که لباس از پوست گاو بود و کفش هایت از پوست شتر!»، شاعر در حالی که دستپاچه شده بود، گفت: «ای مولا! به خدا من نمی‌دانستم و حتی نمی‌دانم او به من چه گفت. من منظوری نداشتم فقط می‌خواستم او را مدح گویم». در این هنگام عمیدالملک با صدای بلند خندید.^۴ سلطان ملکشاه عازم سفری بود. از نظام‌الملک که هنوز به مقام وزرات نرسیده بود، خواست تا با وی همراه شود؛ اما خواجه مال چندانی نداشت و از همراهی با سلطان شرم داشت. وی اندوهگین به مسجد رفته و به راز و نیاز مشغول شد. در همان حین، نابینایی وارد مسجد شده و می‌گوید: کسی اینجا نیست؟ خواجه جوابی نداد. نابینا در مسجد را محکم می‌بندد و با عصایش گرد مسجد می‌گردد. نزدیک محراب رفته و زیلورا کنار می‌زند و کوزه‌ای پر از طلا بیرون آورده و شادی می‌کند؛ سپس آنها را سرچایش گذاشته و مسجد را ترک می‌کند. خواجه با خوشحالی طلاها را برداشته و تمام لوازمی که شایسته بزرگان باشد، فراهم نموده و با سلطان همراه می‌شود. نابینا باز می‌گردد؛ اما طلاها را پیدا نمی‌کند و با هیچ‌کس در مورد آن حرفی نمی‌زند. تا اینکه کار خواجه بالا می‌گیرد و به مقام وزارت می‌رسد. روزی خواجه در حال عبور از بازار همان نابینا را می‌بیند و دستور می‌دهد او را نزدش بیاورند. هنگامی که می‌آید، خواجه از او پذیرایی کرده آهسته به او می‌گوید: «آن طلاها که از دست دادی، پیدا کردی یا نه؟». نابینا سریع برخاسته و یقئه خواجه را گرفته و می‌گوید طلاهای من را تو برده‌ای که از آن موقع تا حالا من با کسی راجع به آن حرف نزده‌ام. خواجه بلند می‌خندد و دستور می‌دهد تا چند برابر طلاها را به وی دهند و دهی در ولایت مرو را برای اولاد او وقف می‌کند. آن ده را ده نابینایان نام گذاشتند.^۵ دل‌کنان نیز گاه با سخنان طنزآلود خویش و ادا و اطوار در آوردن از وزیران انتقاد می‌کردند. آمده است که از جمله کارهای عمید خراسان این بود که وقتی کسی برای عرض حاجتی پیشش می‌آمد، دست بر سینه گذاشته و می‌گفت: وظیفه من است که بر خودم منت گذارم و کار شما را انجام دهم و آنقدر تکرار می‌کرد که آن فرد مطمئن می‌شد کارش انجام خواهد

۱. بهروزی، لطائف و ظرائف ادبی، ۱۳۴۲، ج ۱، ص ۱۰۵-۱۰۶.

۲. فسبحان الذی أعطاک ملکاً و عَلَّمَک الجُلوسَ علی السَّریر

۳. أَنْذَرُ إِذْ قَمِیصُکَ جِلْدُ شَاوٍ وَإِذْ نَمْلَاکَ مِنْ جِلْدِ البَعیر

۴. صابی، الهفوات النادرة، ۱۳۸۷ق، ص ۷۰-۷۱.

۵. نخجوانی، تجارب السلف، ۱۳۵۷، ص ۲۷۸-۲۷۹.

شد؛ اما وزیر آن را فراموش کرده و توجهی نمی‌کرد. روزی او با دلکش در حمام بود. دلکش به او نگاه می‌کرد و می‌خندید. وزیر خنده او را ندیده می‌گرفت و اهمیتی نمی‌داد. دلکش گفت: تعجب می‌کنم که من پنج بار نماز می‌خوانم و سر زانوی من به خاطر آن پینه بسته؛ اما وزیر برای کار مردم روزی هزار بار بر سینه دست می‌زند و یکی از آنها را به انجام نمی‌رساند؛ اما هیچ نشانه‌ای بر سینه او پدید نیامده است. وزیر او را از خود دور کرد؛ اما بعد از آن رفتار خویش را تغییر داد و هر که را وعده می‌داد، وفا می‌کرد.^۱ سخنان دلکش موجب شد تا وزیر همیشه به عهد خویش وفا کند.

ج) درباریان

رفتارها و سخنان هر یک از درباریان به ویژه آنان که پُست مهمی داشتند، سوژه خوبی برای طنزپردازان بود که به شیوه‌های گوناگون به انتقاد از آنان یا مسخره کردنشان بپردازند. آنان با طنزهای خویش، موجب رسوا شدن درباریان و برملا ساختن کارهای پشت‌پرده آنان می‌شدند؛ به ویژه شاعران که با انتقاد از آنان به دفاع از حقوق مردم برمی‌خاستند. ابن هباریه در قصیده‌ای طولانی برخی بزرگان دربار سلجوقیان را به طنز می‌کشد:

«ابوالفتوح را تو می‌شناسی سهیل مانند سگ دم‌لا به می‌کند که وارد جماعت شود.

خلیفه بدذات شهر ری از زیادی تظاهر به الفت و انس مانند بز نر است.

ابوالغنائم در عین تند و تیزی اخگری است که روزش شب در پی ندارد.

بیچاره خلیفه المقتدی، نه خرد و تدبیر دارد و نه اطلاع از کار.

گوهر آئین، شحنه خلیفه است که مانند سگ مکار و خُنک و فاسد است.

در مقام وزارت ابوشجاع چون خرس است، ولی خرس از او کوچک‌تر است.

آیا از خاندان بنی جهیر امیدوار باشم؟ همین دیروز بود که معامله‌گر و تاری بخت بودند.

بالاترین کارهاشان وقتی است که قیمت ماهی و شیره گران گردد.

تمام امور کشور در دست اینان است. نیک‌بختی کشور از شومی اینان نحس شده است».^۲

ابن هباریه در جای دیگر عمید، رئیس، نقیب و حاکم شهر اصفهان را تحقیر می‌کند. عمیدش، ابوالفتح است که پست و نادان است، نقیبش رضا مانند بزکوهی و بسیار خسیس است و ابن خطیبی حاکم آنجا و هم‌نشین توله‌سگان است.^۳ سوزنی شاعر نیز حاکمی ابوالحسن را به دلیل نداشتن شرم و حیاء هجو کرده و می‌گوید مردم او را مانند سگ از خود دور می‌کنند.

۱. عوفی، *جوامع الحکایات و لوامع الروایات*، ۱۳۶۳، ص ۳۰۰.

۲. بنداری، *زبدۀ النُصَره و نخبه النُصَره*، ۲۵۳۶، ص ۷۳-۷۵.

۳. شعر ابن هباریه، به نقل از: کاتب اصفهانی، *خریده القصر*، ۱۳۷۵ق، ج ۱، ص ۴۵.

«رحم و شرم از دل و از دیده خود کردی دور/ ای همه خلق تو را رانده چو سگ دور از در»^۱.
سنایی به برخی درباریان اشاره می‌کند که با پرداختن به کار حرام، ایمان خود را از بین برده و تنها به تن‌پروری مشغول هستند.

«خواجگان دولت از محصول مال خشک ریش/ طوق اسب و حلقه معلوم استر کرده‌اند
بر سریر سروری از خوردن مال حرام/ شخص خود فربه و دین خویش لاغر کرده‌اند
از نفاق اصحاب دارالضرب در تقلیب نقد/ مؤمنان زفت را بی‌زور و بی‌زر کرده‌اند
کار عمال سرای ضرب همچون زر شده‌ست/ زان‌که زر بر مردمان یک سر مژور کرده‌اند»^۲.
سنایی کسانی که در دارالضرب مشغول کار بودند را زیر سؤال می‌برد و می‌گوید که آنان سگه‌تقلبی ضرب می‌کنند و با این کار ثروت بسیار اندوخته‌اند، عمل آنان موجب شده مؤمنان واقعی که سگه‌های تقلبی به کار نمی‌برند، فقیر و بی‌چیز شوند. انوری نیز در قطعه‌ای، خطاب به سلطان که در برابر اعمال کارگزارانش سکوت کرده، می‌گوید حیف نیست که مملکت در دست مشتئی افراد نالایق است. او برخی از آن افراد را نام برده و با مسخره کردن ظاهر و همچنین کردارشان، آنان را به طنز می‌کشد.

«اولاً نانبی که نیست بکار/ راست چون پیر کافر روسی است

ثانیاً این کمال مستوفی/ نیک سیاح روی و سالوسی است

ثالثاً، این قوام رعنا ریش/ بر سر مهنی و جاسوسی است

رابعاً این کریم گنده دهن/ مردکی حیلتی و ناموسی است»^۳.

صوفیان نیز در برابر رفتار و کردار درباریان ساکت نمی‌نشستند. هر جا کاستی می‌دیدند، به انتقاد از آنان می‌پرداختند. شیخ نجم‌الدین کبریا (قرن ۶) دیوانیان را خواجگان می‌خواند که وقتی عزل می‌شوند، با خدا و مؤمن می‌شوند و هنگامی که دوباره بر سر کار می‌آیند، از شمر و یزید هم بدتر می‌شوند.

«خواجگان در زمان معزولی/ همه شبلی و بایزید شوند

باز چون بر سر عمل آیند/ بدتر از شمر یا یزید شوند»^۴

بدین ترتیب افرادی که در دربار بودند با هر رتبه و مقامی، گاه با زبان تند طنزپردازان، مورد انتقاد قرار می‌گرفتند.

د) نظامیان

نظامیان از دیگر اقشار سیاسی جامعه بودند که از چشم تیزبین طنزپردازان دور نمی‌ماندند. گاه هدف

۱. سوزنی، دیوان اشعار، ۱۳۳۸، ص ۳۸.

۲. سنایی غزنوی، دیوان، ۱۳۳۶، ص ۸۸-۸۷.

۳. انوری، دیوان، بخش قطعات، ۱۳۳۷، ص ۳۵۸-۳۵۷.

۴. احسانی طباطبایی، چننه درویش، ۱۳۴۰، ج ۲، ص ۳۴۰.

برخی افراد برای به دست آوردن مقامات نظامی، تنها به دست آوردن غنیمت در جنگ‌ها بود. سنایی این‌گونه نظامیان را غارتگرانی می‌دانند که تنها به فکر غنیمت هستند.

«غازیان را ز پی غارت و سهم/ قوت از اسب و سلاح و خدم است»^۱.

نظامی از آنان می‌خواهد که سپاهگیری را کناری نهاده و خود را آزاد کنند؛ او شغل سپاهگیری را برای افراد نالایق مانند نعلی می‌داند که به پای چارپایی بسته باشند؛ آنچنان که اگر چهارپا نیز نعل و پالان خویش را دور بیفکند، از زندگی خویش راضی‌تر است.^۲ فرد نظامی همیشه باید محکم باشد و در مقابل دشمن واهمه‌ای نداشته باشند. برای نمونه سپهسالاری بسیار با‌بُهت و بزرگوار در خراسان زندگی می‌کرد. روزی در کوچه‌ای می‌گذشت که ناگهان پا بر روی پوست خربزه‌ای گذاشت. پایش لغزید و به زمین افتاد. وی در حالی که ناراحت بود، کارد خویش را بیرون آورد و پوست خربزه را تکه‌تکه کرد. همراهانش با تعجب گفتند: «ای سپهسالار! مردی به این بزرگواری و محترمی شرم‌نداری که پوست خربزه‌ای را با کارد می‌زنی؟!». گفت: «پوست خربزه مرا به زمین زد، من چه کسی را بزنم؟ هر که مرا بیفکند، او دشمن من است و دشمن را نباید دست‌کم گرفت».^۳ اما نظامیان پیروزمند از جنگ نباید به خود مغرور شوند که آن آفتی برای کار آنان است. در جنگی که میان سلطان آلب ارسلان و عمویش قاورد، درگرفت، قاورد شکست خورد. لشکر ملک‌شاه که چنین دشمن قدرتمندی را شکست داده بودند، مغرور شدند و برای سلطان فخر فروشی می‌کردند و حقوق و مزایای بیشتری طلب می‌کردند. روزی با وزیر نظام‌الملک درخواست خویش را مطرح کردند و گفتند که اگر حقوق ما را اضافه نکنی، ما به لشکر قاورد می‌پیوندم. نظام‌الملک گفت: تند نروید تا با سلطان مشورت کنم و همان شب خواسته آنان را با سلطان در میان گذاشت. ناگهان قاورد که در زندان بود، همان شب مسموم و کشته شد. روز بعد لشکریان نزد نظام‌الملک آمدند. وزیر گفت: امشب نمی‌توانم با سلطان صحبت کنم؛ زیرا او به خاطر قاورد، عمویش ناراحت است. او در زندان زهر خورده و مُرده است. لشکریان از ترس هیچ نگفتند و سرطاعت فرور آوردند.^۴

ه) چهره و ظاهر سیاستمداران

طنزپردازان به ویژه شاعران، گاه برای به طنز کشیدن سیاستمداران، چهره و ظاهر آنان را مایه تمسخر و تحقیر اطرافیان قرار می‌دادند. ابن‌هئیره (م ۵۶۰ق)، وزیر خلیفه المقتدی بالله (حک: ۵۳۰-۵۵۵ق)، چشمانش آب مروارید داشت و خوب نمی‌دید؛ در نتیجه چشمانش ضعیف شده بود. ابوالفرج واسطی

۱. سنایی غزنوی، دیوان، ۱۳۳۶، ص ۵۱.

۲. نظامی گنجوی، شرفنامه، ۱۳۷۶، ص ۸۹.

۳. عنصرالمعالی، قابوسنامه، ۱۳۵۲، ص ۱۴۵.

۴. مستوفی، تاریخ‌گزیده، ۱۳۶۴، ص ۴۳۴؛ خواندمیر، تاریخ حبیب‌السیر، ۱۳۵۳، ج ۲، ص ۴۹۱، راوندی، راحه الصدور، ۱۳۶۴، ص ۱۲۷؛ نیشابوری، سلجوقنامه، ۱۳۳۲، ص ۳۰.

ظاهر او را به طنز گرفته و می‌گوید: از چشمان وزیر آنقدر آب می‌رود که چشمهایش خشک و دستانش خیس شده است.^۱ گاهی نیز اصحاب قدرت را به خاطر رفتارهایشان، لقب می‌گذاشتند. ابوالمفاخر قُمی جلودار سپاه سلطان محمد بن ملکشاه بود. به خاطر وزن زیادش مردم او را با لقب «ثقیل طرنبیل» می‌شناختند.^۲ وکیل در سلطان، لقب «زکی ذوکیسه» داشت؛ او دکان‌داری بود که با خواهش و رشوه پُست وکیل‌داری را به دست آورده بود و از آنجایی که به وکیل‌داری آشنایی نداشت، برای همگان اسباب زحمت شده بود.^۳ همچنین معین‌الدین از بزرگان دیوان سلطان سنجر، چون ناشنوا بود، «أصم» می‌گفتند.^۴ وزیر سلطان مسعود، شمس‌الدین نجیب‌درگزینی، که او نیز ناشنوا بود، «أصم درگزینی» می‌خواندند.^۵ عون‌الدین، وزیر خلیفه مقتدی بالله (حک: ۴۶۷-۴۸۷ق) نیز نابینا بود، او را «أعمش» می‌خواندند. وزیر خلیفه نابینا و وزیر سلطان، ناشنوا بودند. این افراد با چنین وضعی اداره امور را نیز به دست گرفته بودند. پس مایهٔ تمسخر مردم شده بودند. «با دو وزیر کر و کور چه امیدی به اصلاح مردمان داشته باشیم».^۶

۶. نتیجه‌گیری

در این پژوهش به تعریف طنز و اقسام آن، گروه‌های مهم طنزپردازان این دوره، اغراض و اهداف آنان، اصحاب قدرت که در معرض طنز و نقد قرار داشتند، موضوعات و مصادیق انتقاد طنزآمیز سیاسی دوره سلجوقیان که در منابع منظوم و منثور و منابع تاریخی آمده، اشاره شد. با توجه به آنچه گفته شد، در این دوره در ارتباط با سیاست و حکومت نیز انتقادهایی در قالب طنز گفته شده و طنزپردازان به شیوه‌های گوناگون عصر خویش، به انتقاد از سیاستمداران پرداخته‌اند. با وجود این، نحوه بیان این طنزها متفاوت بوده است. طنزپردازان چندان آزاد نبوده تا سخن طنز خویش را آزادانه به زبان آورد و از حکومت انتقاد کند. اغلب طنزهای این زمان در لفافه و بسیار محتاطانه بیان شده است. حتی گاهی همان بیان غیرمستقیم طنزپرداز نیز برای او موجبات دردسر را فراهم کرده است. با این وجود آنان هیچ‌گاه از بیان انتقادات خویش چه مستقیم چه غیرمستقیم خودداری نکردند و کاستی‌ها و نقص‌ها را تا جایی که توانسته‌اند، بروز داده و سخن و اعتراض مردم را به گوش سیاستمداران رسانده و در آثار خویش منعکس کرده و موجب آگاهی و بیداری مردم شده‌اند. سلاطین به‌ویژه وزرا به خاطر مقام و منصبی که داشتند، بیشتر مورد توجه طنزپردازان بودند. آنان در شرایط گوناگون، با انواع شیوه‌های طنز به انتقاد از رفتار و کردار آنان

۱. نخبجوانی، تجارب السلف، ۱۳۵۷، ص ۳۱۳ (كَانَتْ يَبُوسُهُ كَفَهُ فِي عَيْنِهِ / وَ كَذَا زَطُوبُهُ عَيْنِهِ فِي كَفِهِ).

۲. بنداری، زبده النصرة و نخبه العصره، ۲۵۳۶، ص ۱۰۷.

۳. بنداری، زبده النصرة و نخبه العصره، ۲۵۳۶، ص ۱۰۶.

۴. خواندمیر، دستور الوزراء، ۱۳۵۵، ص ۱۹۲.

۵. بنداری، ص ۳۰۴.

۶. قمی، تاریخ الوزراء، ۱۳۶۳، ص ۱۷۶. «کیف یرجی للعالمین صلاح و الوزیران أعمش و أصم».

می پرداختند. با توجه به عکس العمل وزرای این عصر، به نظر می رسد وزیران این دوره انتقادپذیرتر بودند، حتی خود آنان نیز گاهی با مردم شوخی و مزاح می کردند. نمونه طنزهایی که در منابع تاریخی آمده، نشان می دهد وزرای عصر سلجوقی به ویژه خواجه نظام الملک بیشتر به امور مردم رسیدگی نموده و مردم نیز گاه با وزرا راحت تر ارتباط برقرار می کردند.

منابع

- ابن خلکان (بی تا). *وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان*. محقق: احسان عباس. بیروت: دارالتحافه، ج ۴. احسانی طباطبایی، محمدعلی (۱۳۴۰). *چننه درویش*. تهران: کتابفروشی دهخدا.
- اسدی، زهرا (۱۳۸۷). نگاه تطبیقی به طنز و طنزپردازی در ادبیات ایران و عرب. *ادبیات و زبان ها: مطالعات ادبیات تطبیقی*، شماره ۶.
- اسماعیل زادگان، میثم (۱۳۸۷). *چیستی طنز و کارکردهای اسلامی آن*. علوم اجتماعی: دین و ارتباطات، شماره ۳۴.
- اشقر، محمد عبدالقادر (۱۴۲۲ق). *التحائمق فی الشعر المملوکی*. التراث العربی، شماره ۸۳-۸۴.
- اصغری، حسن (۱۳۸۳). *طنز و فکاهی*. هنر و معماری: کلک، شماره ۱۵۳.
- اصفهان، محمود بن محمد (۱۳۶۴). *دستور الوزراء*. محقق: رضا انزایی نژاد. تهران: امیرکبیر.
- انوری (۱۳۳۷). *دیوان*. مقدمه: سعید نفیسی. تهران: پیروز.
- بنداری، فتح بن علی (۲۵۳۶). *زبدہ النصرة و نخبه العصر*. ترجمه: محمدحسین جلیلی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بهروزی، علی نقی (۱۳۴۲). *لطائف و طرائف ادبی*. شیراز: کتابفروشی محمدی، ج ۱.
- بیلقانی، مجیرالدین (۱۳۵۸). *دیوان*. تصحیح: محمد آبادی. تبریز: انتشارات دانشگاه تبریز.
- حلبی، علی اصغر (۱۳۶۵). *مقدمه‌ای بر طنز و شوخ طبعی در ایران*. تهران: موسسه پیک و نشر ترجمه.
- حلبی، علی اصغر (۱۳۷۷). *تاریخ طنز و شوخ طبعی در ایران و جهان اسلام*. تهران: بهبهانی.
- خواندمیر، غیاث‌الدین (۱۳۵۳). *تاریخ حبیب السیر*. تهران: کتابفروشی خیام، ج ۲.
- خواندمیر، غیاث‌الدین (۱۳۵۵). *دستور الوزراء*. مقدمه: سعید نفیسی. تهران: اقبال.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۳۵). *لغت‌نامه*. تهران: چاپخانه مجلس.
- راوندی قاسانی، سید ضیاء‌الدین ابی‌الرضا (۱۳۳۴). *دیوان اشعار*. تهران: چاپخانه مجلس.
- راوندی، محمد بن علی (۱۳۶۴). *راحه الصلور و آیه السرور فی تاریخ آل سلجوق*. تهران: امیرکبیر.
- رونی، ابوالفرج (۱۳۴۷). *دیوان*. مشهد: کتابفروشی باستان.
- زاکانی، عبید (۱۳۷۴). *اخلاق الاشراف*. تهران: اساطیر.
- سنایی غزنوی، سنان بن آدم (۱۳۳۶). *دیوان*. به کوشش مظاهر مصفا. تهران: امیرکبیر.
- سوزنی (۱۳۳۸). *دیوان اشعار*. تهران: امیرکبیر، چاپ سوم.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۳). *انواع ادبی*. تهران: فردوس، چاپ دهم.
- صابی، محمد هلال (۱۳۸۷ق). *الهفوات النادرة*. دمشق: مطبوعات مجمع اللغة العربیه.
- عنصرالمعالی قابوس بن وشمگیر (۱۳۵۲). *قابوسنامه*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- عوفی، محمد (۱۳۶۳). *جوامع الحکایات و لواعم الروایات*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- غزالی، محمد (۱۳۶۷). *نصیحه الملوک*. مصحح: جلال‌الدین همایی. تهران: نشر هما.
- قمی، نجم‌الدین ابوالرجاء (۱۳۶۳). *تاریخ الوزراء*. مصحح: محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- کاتب اصفهانی، عمادالدین (۱۳۷۵ق). *خریده القصر و جریده العصر*. محقق: محمد بهجه الاثری. بغداد: مطبعه

المجمع العلمی العراقی، ج ۱.

کارگر جهرمی، فاطمه (۱۳۹۴). طنز سیاسی در ایران دوره سلجوقیان. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه شهید بهشتی. کاسب، عزیزالله (۱۳۶۶). چشم‌انداز تاریخی هجو (زمینه‌های طنز و هجا در شعر فارسی). تهران: تابش. کرمانی، افضل‌الدین ابوحامد (۱۳۲۶). بدایع‌الازمان فی وقایع کرمان. تهران: چاپخانه دانشگاه. کریمی، بیژن (۱۳۸۵). نگاهی به علل گسترش طنز در قرن ۴ هجری. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره ۱۸۰.

محمدی، محمدعلی (۱۳۹۱). مقدمه‌ای بر شناخت طنز در ایران. آشتی: تاریخ و ادبیات، شماره ۱۱. مستوفی، حمدالله (۱۳۶۴). تاریخ‌گزیده. مصحح: عبدالحسین نوایی. تهران: امیرکبیر، چاپ سوم. منشی، ابوالمعالی نصرالله (۳۴۵۳). کللیله و دمنه. مصحح: مجتبی مینوی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. ناصرخسرو (۱۳۶۵). دیوان. مصحح: مجتبی مینوی و مهدی محقق. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. نخجوانی، هندوشاه (۱۳۵۷). تجارب السلف. به اهتمام عباس اقبال و توفیق سبحانی. تهران: کتابخانه طهوری، چاپ سوم.

نظامی عروضی سمرقندی (۱۳۸۵). مجمع النوادر. تهران: زوار.

نظامی گنجوی (۱۳۴۳). مخزن الاسرار. مصحح: وحید دستگردی. تهران: مؤسسه مطبوعات علمی.

نظامی گنجوی (۱۳۷۶). شرفنامه. مصحح: حسن وحید دستگردی. تهران: قطره.

نیشابوری، ظهیرالدین (۱۳۳۲). سلجوقنامه. تهران: خاور.

نیکویخت، ناصر (۱۳۸۰). هجو در شعر فارسی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.